

„DÉMONSTRATIVITE” OU „DÉMONSTRATIVIQUE?”

MIKOLA TIBOR

A címül adott kérdés AURELIEN SAUVAGEOT-nak egy ismertetése olvas-tán merül föl bennem. Az ismertetés a BSLP. 1969. évfolyamában jelent meg (239—241 l.), s „Szamojéd névutók” című cikkemről szól (NéprNyelvtud. X, 29—38). E rövid dolgozatban összefoglaltam egy északi-szamojéd névutócsalád szakirodal-mát, s állást foglaltam a szócsalád eredetével kapcsolatban. A kérdéses névutók keletkezését már korábban összefüggésbe hozták a primér határozóragok kialakulá-sának problémájával, s ezért röviden foglalkoznom kellett a határozóragok eredeté-vel is. Megtehettem ezt annál is inkább, mert legújabban BALÁZS JÁNOS figye-lemre méltó új nézeteket adott elő erről a problémakörrel. (A névmások szerepe a szuffikszumok kialakulásában. Budapest 1964. Akadémiai doktori értekezés.) Vizsgálataim tehát főleg arra irányultak, hogy a korábbi szóeredeztetés fenntart-ható-e most, amikor BALÁZS disszertációjával véleményem szerint a paleoling-visztika nagyot lépett előre.

Mi a véleménye SAUVAGEOT-nak minderről? Az, hogy paleolingvisztikával, a nyelv, a ragok stb. eredetével foglalkozni nem érdemes. Utalva arra, hogy a pa-leolingvisztikában nagyon sok mindent a névmások, a demonstrativumok segítsé-gével szoktak megmagyarázni, így mutatja be cikkemet (239. l.): „Nous revoici pris d'un accès de ce que nous avons appelé la démonstrativité”. Majd később (240. l.) így ír: „Nous voilà donc en plein paléontologie linguistique car ce que l'on veut, c'est expliquer la genèse de la déclinaison au lieu de se contenter de restituer l'état de choses supposé ancien.”

Az első idézetből világosan kiderül („revoici”, „nous avons appelé”), hogy Sauvageot-nak a paleolingvisztikával kapcsolatos merev elutasító álláspontja már korábban, még cikkem olvasása előtt kialakult. Ha pedig az uralisták — köztük számos szaktekintély — által eddig művelt paleolingvisztika csak annyi hatást gyakorolt SAUVAGEOT-ra, hogy megalkotta a „démonstrativitis” terminust, akkor nyilván fölösleges dolog vele polemizálni. Írására mégis reflektálnom kell, mert SAUVAGEOT ismertetése olyan félreértéseket tartalmaz, amelyeket nem lehet szó nélkül hagyni.

Azt várnánk ugyanis, hogy legalább a cikk első részéről tárgyilagosabb (és pontosabb) tájékoztatást adjon a bíráló, hiszen annak a témája még nem egészen „demonstrativitises”. Cikkem elején a nyenyec *nā*, *nāna*, *nād*, *nāma* névutócsalád eredetéről írok, és természetesen felsorolom a rá vonatkozó szakirodalmat is. A két eddigi magyarázat közül az újabbat, a részletesebben, meggyőzőbben kifejtettet lényegében véve helytállóknak tartom, s ezért némi módosításokkal elfogadom. SAUVAGEOT azonban elutasítja magyarázatomat, amit természetesen megtehet. Azt azonban nem tartom korrektnek, hogy úgy állítja be a dolgot, mintha a kérdéses szavak eredetét a tudomány már régen egyértelműen tisztázta volna, s akkor jön Monsieur T. MIKOLA, aki ne croit pas ou ne croit plus. Én cikkemben WINKLER (Der uraltaische Sprachstamm 58) és N. SEBESTYÉN IRÉN (ALH. VII, 333—336) nézetét fogadtam el. SAUVAGEOT-nak szimpatikusabb CASTRÉN és PROKOFJEV ötlete, akik a *nā*-névutócsaládot részletesebb magyarázat nélkül a *nā* ’barát, társ’ főnévből eredeztették (Gramm. 581, Jazyki i pišmennost narodov Severa 27). Legnagyobb sajnálatunkra a részletes kifejtéstől Sauvageot is eltekintett, bár érdekelt volna, hogyan vezeti le a névutócsalád szerteágazó helyhatározói jelentéseit a *nā* ’barát’ szóból. E vesződéses — és kevés eredménnyel kecsegtető — munka helyett a recenzens tudomást sem vett a névutócsalád jelentéseinek legnagyobb részéről. Arról értesülünk ismertetésében, hogy a *nā* társhatározói jelentésű névutó, s az egész névutócsalád (*nā*, *nāna*, *nād*, *nāma*) e comitativusi használaton kívül csak a személyes névmás hiányzó helyhatározói eseteinek pótlására szolgál. Mindez persze nem így van. Megtudhatjuk ezt bármely nyenyec nyelvtanból vagy szótárból.

Az eddigi legrészletesebb nyenyec nyelvtan (TEREŠČENKO: Očerki grammatiki neneckogo jazyka, 163 l.) ekképp csoportosítja névutóinkat:

<i>ня</i>	’к, по направлению к...’
<i>няна</i>	’у, на (ком-нибудь, чем-нибудь)’
<i>няд</i>	’от, с (кого-нибудь, чего-нибудь)’
<i>нямна</i>	’по (кому-нибудь, чему-нибудь), по внешней стороне чего-нибудь’

TEREŠČENKO nagy Nenecko-russkij slovar’-jában a *ня* címszónál a helyhatározói jelentés áll első helyen (’к, по направлению к кому-чему-л’) s csak később utal a társhatározói használatra, valamint arra, hogy a *nā* névutóval pótolják a személyes névmások hiányzó dativus-lativusát. A locativusi *няна* első jelentése a szótár szerint ’около, вблизи’ az ablativusi *няд*-é ’от, со стороны кого-чего-л’, a prolativusi *нямна*-é ’по внешней стороне чего-нибудь’.

Ez a ’-hoz, -hez, -höz; -nál, -nél; -től, -től; valamint át’ alapjelentés megítélésem szerint sehogy sem vezethető le egy ’barát’ jelentésű szóból. De ha a SAUVAGEOT által „engedélyezett” jelentéseket vizsgáljuk csak, akkor is súlyos problémák merülnek fel. SAUVAGEOT véleményéből az következik, hogy a *nānan* ’nálam’, *nādand* ’tőled’ stb. korábban ezt jelentették: ’a barátomnál’, ’a barátodtól’ stb. Néhéz

elképzelní, hogy a 'barátomnál' jelentés 'nálam' értelművé fejlődött volna. A két jelentés között lényeges különbség van.

Nem látom szükségét annak, hogy újra részletezzem magyarázatomat, amelynek értelmében a kérdéses szavak egy **nā* 'közelség' szóból származnak, mely **nā* végső elemzésben azonos lehet a beszélő közeli környezetésre utaló *na* névmástóval. Csak megerősít meggyőződésemben BÁRCZINAK a Magyar Nyelv legutóbbi számában (LXV, 417–421) megjelent rövid írása, ahol RAVILA, LAKÓ, FOKOS és mások munkásságára támaszkodva, ezt folytatva, ő is állást foglal egy mutató névmási eredetű **n* 'közelség' szó egykori megléte mellett.

Végül még egy apróság a cikkem első részére vonatkozó „kritikával” kapcsolatban. Kicsit figyelmesebb olvasással helyesen is lehetett volna idézni azt a helyet, ahol a névutócsalád alapalakját rekonstruálom. A nyenyec *nā*-t ugyanis **nā* előzményre vezetem vissza (37. l.), nem **ne*-re (ez utóbbi az enyecre vonatkozott), bár annyiban indokolt SAUVAGEOT eljárása, hogy a **ne* > *nā* fejlődés kevésbé valószínű, mint a **nā* > *nā*, s így alkalmas arra, hogy kétségeket ébresszen a szerző magyarázatának helyességét illetőleg.

Térjünk most már rá cikkem paleolingvisztikai szakaszára. Miről is volt szó írásom e részében? A primér határozóragok kialakulásáról, amit RAVILA, LAKÓ, FOKOS és BALÁZS tanulmányai alapján kíséreltem meg fölvezetni. Néhány újabb gondolatot magam is hozzáfűztem a korábbiakhoz, hiszen különben nem is tértem volna ki a témára. RAVILA, LAKÓ és FOKOS írásait SAUVAGEOT nyilván jól ismeri, szükségtelen tehát itt most beszélni róluk. Így hát csak BALÁZS és jómagam nézeteit foglalom újólag röviden össze.

BALÁZS rendkívül érdekes és tanulságos könyvéből mindössze két dolgot emelek ki.

Felhívja a figyelmet arra, hogy az uráli nyelvek névmásai legősibb formájukban egy szótagból állottak és magánhangzóra végződtek (BUDENZ UA. 6; SZINYNYEI FgrSprw. 253; LAKÓ NyK. XLVIII. 435; RAVILA Vir. 1945: 323; ITKONEN Vir. 1957: 12). Fölteszi a kérdést, mi lehetett az összetett, több névmási elemet tartalmazó pronomenek létrejöttének az oka (pl. fi. *ken*, *kuka*, magy. *ez*, *az*, vog. *χodi* 'welcher?', oszlj. *χota* 'was?' stb.) Arra a teljesen logikus következtetésre jut, hogy a második névmási elem kitétele a pontosabb meghatározás céljából történt, s hogy erre először és leginkább a kérdőnévmási töveknél volt szükség, hiszen azok jelölési értéke végtelenül nagy volt, bármire lehetett vonatkoztatni őket. Mivel több eltérő jelentésű mutató névmás is létezett, egy-egy demonstrativum jelölési értékét sokkal szűkebb körűnek tarthatjuk, mint az interrogativumokét. Ezek alapján a latin *quis?*, *quid?*, oszk *pis?*, *pid?* görög *tis?*, *ti* < **tiō* stb. kérdőnévmásokat **qui?* *so!*, **qui?* *to!* összetett kifejezésekre vezet vissza, ahol a *so*, *to* névmástövek egy-egy deiktikus szféra jelölői, azaz megmutatják, hogy a kér-

dés melyik szférára vonatkozik. Az orosz *кто?, что?* kérdőnévmások hasonló szerkezetűek.

A mutató névmásokra ez a szuffigálódott *so, to* elem csak később terjedt át. A kérdő és a mutató névmások összefüggésére és szoros kapcsolatára egyébként a nyelvészek már régen felfigyeltek. E kapcsolatot jól lehet szemléltetni ilyen példákkal: óind. *káh?* 'wer?' — *sáh* 'er', latin *quis?* — *is*, német *wer?* — *er, dieser*; orosz *кто?* — *кто*. Az átterjedés az ilyesféle nagyon gyakori, nagyon ősi kifejezésekben történhetett meg: *qui-s (est) i-s?*, *qui-d (est) i-d?*, *wer (ist) er?*, *what (is) tha-t?*, *у-мо э-мо?* A beszélők a kérdő névmási szintagmatagon állandósult elemnek a második taghoz való hozzátételével azt akarták jelölni, hogy az a tag ugyanarra a situáumra vonatkozik, mint az első. Szerepe lehetett az átterjedésben a szorosan összetartozó mondatrészek egybehangolására való törekvésnek is. A magyar nyelvben is megfigyelhető a kérdés és felelet szoros kapcsolata, kölcsönhatása: *menyi?* — *annyi* → *mennyi*; *mekora?* — *akkora* → *mekkora?* (vö. BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba 78). Ennyit az összetett névmásokról.

BALÁZSNak egy másik nagyon érdekes megfigyelése az, hogy az összetett névmástövek és az ősi kérdő határozószók felépítésében feltűnő egyezéseket figyelhetünk meg. Lássunk néhányat példái közül! Vog. *γodi* 'welcher?' ~ *khote* 'valahol', oszjtj. *γodi* 'was?', 'wie?' ~ *γota* 'wohin?'; *side* 'der' ~ *sedu* 'ott'; finn nyj. *kun* pron. relat., *ken* 'ki?' ~ *kun* 'mikor'; zürj. *kin?* 'wer?' ~ *ken* 'wo?'; zürj. *te* (<*teŋ) 'te' ~ *tan* 'hier', oszjtj. *in* 'dieser' ~ *in* 'jetzt' stb. Ezek alapján BALÁZS arra következtet, hogy a két kategória, a névmási és a határozószói közös előzményre vezethető vissza: az összetett névmástövekre. Az összetett névmástövek második eleme aszerint vált határozórággá vagy névmásképzővé, hogy a (nominális) alanynak vagy a (verbális) állítmánynak rendeltetett alá. Ez utóbbi nézetén Balázs később módosított, de vitatott cikkemben ezt a variánst foglaltam össze az itteninél rövidebben. SAUVAGEOT így adja vissza mindezt: „... l'auteur essaie de démontrer (en s'appuyant sur la thèse de doctorat de M. J. Balázs dont nous n'avons malheureusement pas autrement connaissance) qu'à l'origine, tout n'était que démonstratifs: ces démonstratifs ayant désigné des positions dans l'espace (proche, éloignée, devant, derrière, de côté, etc.) auraient développé tout le système des interrogatifs aussi, par reprise de l'élément démonstratif dans la réponse [??], ce qui lui aurait fait par la suite assumer le rôle de désinence casuelle”.

BALÁZS felfogásával nem érttem mindenben egyet. Helytelenítettem, hogy névmástövekről beszél akkor is, amikor a preflexiókorról van szó. Ezzel kapcsolatban utalok RAVILA (JSFOu. LIX, 10) véleményére, aki azt tartja, hogy az uráli alapnyelv fejlődésének egy korai szakaszában a szókészlet formai szempontból két részre oszlott: az egy szótagos és a két szótagos szavak csoportjára. Ez a formai elkülönülés jelentésbeli elkülönüléssel járt együtt, amennyiben a kétszótagos szavak ún. nevezőszók (Nennwörter) voltak, az egyszótagosak pedig mutatószók (Zeig-

wörter) és indulatszók (Interjektionen). RAVILA „Zeigwörter“ terminusát nagyon szerencsésnek tartom, mert sejteni engedti, hogy itt nem tulajdonképpeni névmásokról van szó, hanem egy még el nem különült névmási-határozószói szófajról. Ez a föltevés számos példával igazolható, mert több finnugor és nem finnugor nyelvben a mai napig is megőrződtek olyan szavak, amelyek névmások és határozószók is lehetnek. FOKOS (NyK. LVIII, 66) írja a következőket: „Fontos analogia... az indoeurópai példa, amelyre BRUGMANN-nak az a megállapítása vonatkozik, hogy a *so* mutató névmástő »und wohl auch andre Demonstrativa wurden seit uridg. Zeit auch adverbial gebraucht«. (KVglGr. 400) De rámutathatunk arra is, hogy ragtalan névmástő ma is használatos határozószói szerepben az obi-ugor nyelvekben. Így a msi *ta* jelentése nemcsak 'az', hanem 'hát, úgy, akkor' is, az É. *ti*, KL., P. *ti* jelentése 'ez' és 'hát' (É.), 'im' (KL.), 'most' (P.) (I. Munk. — Szil.), a chti *tam* jelentése nemcsak 'ez', hanem egyúttal 'erre, most' (Patk.), 'nun' is (Steinitz, OVD. I, 313), és *tam-tom* jelentése 'ez-az', de egyszersmind 'ide-oda' is (Patk.)” FOKOS idézi (94. l.) a következő kijelentést is (Wackernagel-Debrunner: Ai. Gr. III, 496): „der Nominativ der Demonstrativa war ursprünglich eine Art Ortsadverb”.

Eddig csupa olyan dologról volt szó, amit mások nyomán foglaltam össze, illetve amiket — mivel ismeretüket föltételeztem — cikkemben meg sem említettem.

Mindezekhez én nem sok újat fűztem hozzá, csak megpróbáltam következetesen érvényesíteni egy-két korábban már felmerült gondolatot. Így, mint már utaltam is rá, nem tartom helyesnek a ragozás kialakulása előtti korról szólva névmástövekről beszélni. RAVILA idézett cikkéből ugyanezt vélem kiolvasni. A szóban forgó egy szótagos tövek adverbialis jelentése nem valami alkalmi, mellékes vonása a tőnek, hanem ugyanúgy lényegi, belső, mint a pronominalis jelentés. S ezt én nem úgy értem, hogy az egyik mondatban tisztán pronominalis, a másikban tisztán adverbialis jellege volt, hanem minden mondatban a kettőnek egyfajta szétválaszthatatlan egysége nyilvánult meg. Ha ezt egyáltalán érzékeltetni és érzékeltetni lehet a nyelvi fejlettség mai szintjén, akkor valahogy így próbálnám meg egy ősi „Zeigwort” bemutatását: *to!* 'az-ott-ni' vagy 'ott-az-ni'. Talán a régi viszonyok maradványa az, hogy a mutató névmások a mai napig is kifejeznek bizonyos térbeli szituálást is: finn *tuo* 'az (ott)', noha a *tuo* ma már egyértelműen névmás. Ezzel teljesen párhuzamosan a nevezőszavak (Nennwörter) vagy más néven nomen-verbumok esetében sem lehetett mondatonként elkülöníteni az igei, ill. névszói jellegét. Más terminusokat használva BALÁZS is ilyesfélét állít (i. m. 104–5) „... a fogalomszók jelölési értékét explicit formában már a nyelvfejlődés kezdeti szakaszaiban is csupán a mutatószók determinálhatták mint értelmezők. Ezzel szemben bármiféle, s így természetesen névmási jelzője is csupán a már differenciálódott, s az ősi, egységes fogalomszói osztályból kivált névszóknak lehettek.” Ma, de még az uráli korban sem beszélhetünk ige-névszókról (v. ö. pl. HAJDÚ, Bevezetés... 60),

hiszen egy-egy konkrét beszédhelyzetben az ún. nomen-verbum vagy csak nomen, vagy csak verbum. De ez többek között azért van így, mert kialakult a névszó- és igeragozás, s egyes ragok csak névszóhoz, mások csak igehez járulhatnak, bár olyanok is akadnak, amelyek mindkettőhöz. A magyar *les* szó lehet ige is, névszó is, de a *lesben* csak névszó, a *lesel* csak ige. A preflexiók korában azonban a két szófaj minden bizonnyal elkülöníthetetlenül egybeolvadt. Hogy a finn *tuule-* szó előzményének egy-egy felhasználása '(a szél) fúj' vagy 'szél (van)' kifejezéssel fordítható-e jobban, arról meddő dolog lenne vitatkozni.

De mindez nem is tartozik szorosan a tárgyhoz, térjünk hát vissza a mutatószavakhoz! Ha föltennénk, hogy már a legősibb időkben is voltak tisztán adverbialis mutatószók, akkor — azt hiszem — a deklináció keletkezésének kérdését is minden további nélkül megoldottnak tekinthetnénk, hiszen mi sem volna természetesebb, mint egy ilyesféle fejlődést rekonstruálni: **kota* 'ház' + **na* 'ott' → **kotana* 'háznál, házban stb.'. Az ilyen vagy másfajta közvetlen agglutináció lehetőségét már nagyon korán, még BOPP idejében fölvetették, de a későbbi kutatások a föltevést nemigen igazolták. Ellene mondana egy ilyen föltevésnek az is, hogy pl. az uráli nyelvek „tisza” adverbiumai világosan két részre bonthatók, s az adverbialis jelentés a második elemnek tulajdonítható: magy. *i-tt*, *o-tt*, finn *sie-lla*, *tuo-lla*, *si-nne* stb. Az osztják *tam-tom* 'ez-az' és 'ide-oda'-féle adatok azt mutatják, hogy a mutatószavak még akkor is összetett, névmási-határozószói jellegűek maradtak, amikor két szótagosra bővültek ki.

Ez volt tehát cikkem egyik mondanivalója: a mutatószavak pronomino-adverbialis jellegének a hangsúlyozása. Ebből egyenesen következik, hogy a névmások és névmásképzők, a határozószók és a határozóragok kialakulási folyamatát nem adaptációnak, hanem differenciálódásnak nevezem.

Eltértem BALÁZStól eme differenciálódás magyarázatában is. BALÁZS föltevéséből az következik, hogy előbb alakult ki az ige és a névszó, s csak később, ennek hatására a névmás és a határozószó. Ezzel szemben én úgy látom, hogy előbb alakult ki a névmás és a határozószó, a határozóragok, s csak később különült el az ige és a névszó.

Hogy a ragok kialakulása megelőzte az igenévszók (nevezőszók) differenciálódását, azt már akkor is valószínűnek tartottam, amikor még nem foglalkoztam részletesebben a határozóragok eredetének kérdésével. MÉSZÖLY (Nyelvtörténeti fejtegetések 67—84, 90—112), HAJDÚ (In memoriam Gedeon Mészöly 119—131) és NYÍRI (NéprNyelvtud. IX, 23—28) véleményem szerint meggyőzően kimutatták, hogy több nyelvben is az egyszerű igeformához járuló határozórag szolgál igenevek képzésére.

Helyesen látja BÁRCZI és D. BARTHA KATALIN (A magyar szóképzés története 93) — akik különben nem fogadják el pl. MÉSZÖLY magyarázatát a *-ni* főnévi igenévképző eredetéről —, hogy ha egy igenévképzőt azonosítanak egy

(egyszerű vagy összetett) határozóraggal, akkor azzal azt is állítjuk, hogy a kérdéses igenevek még a nomen-verbumok korában, azaz az ige és a névszó elkülönülése előtt alakultak ki. Nincs szándékomban ismertetni az említett tanulmányok gondolatmenetét, csupán azt ismétlem meg röviden, hogy milyen következtetéseket vontam le MÉSZÖLY, HAJDÚ és NYÍRI írásaiból a primér határozóragok keletkezésére.

HAJDÚ a szamojédból, a ketből és a jukagirból hoz példákat arra, hogy az igető határozóragokat vesz föl. Ezek szerint föltehető, hogy a határozóragok más nyelvcsaládokban is előbb alakultak ki, mint ahogy az igék és névszók elkülönültek. Ha ez így van, akkor viszont más magyarázatot kell keresnünk a ragok kialakulására.

Mielőtt magyarázatkísérletemre rátérnék, fölidézem BALÁZS két tételét. BALÁZS többek között a következőket állítja: 1. A kérdő- és mutatónévmások egymással szoros kapcsolatban fejlődnek; 2. A főnevek határozóragjai nem a főneveken keletkeztek, hanem a határozószókon jelennek meg először. BALÁZS elsőnek említett megállapításáról fentebb már szóltam, a másodikról nem beszélek részletesebben, csupán arra utalok, hogy ez a gondolat már BALÁZS előtt is fölmerült, például BERRÁRNál (Nyelvtud. Ért. 13), akit BALÁZS idéz is.

E két tétel következetes érvényesítésével próbálkoztam magyarázatomban. BALÁZS szerint a fejlődés valahogy így történt. Először a kérdőszavaké volt a döntő szerep, azok hatására kombinálódtak egymással a mutatószói tövek, majd a nevezőszók váltak a fejlettebbekké, a meghatározó tényezővé, még a mutatószók előtt differenciálódtak, s előidéztek a névmások és a határozószók elkülönülését. Aztán ismét a névmásoké lett a „kezdeményező szerep”, kialakultak rajtuk a határozóragok, s ezek terjedtek róluk a névszókra. Önmagában véve nincs abban semmi eleve elvetendő, hogy BALÁZS magyarázata értelmében a nyelvi fejlődés, differenciálódás során a szófajoknak, szavaknak hol az egyik, hol a másik csoportja vált a fejlődést meghatározó faktorrá, azonban bizonyos nyelvi tények, amelyekről Mészöly, Hajdú és Nyíri nyomán fentebb egészen röviden már szóltam, nehezen hozhatók összhangba e magyarázattal. Megítélésem szerint ezek az ellentmondások kiküszöbölődnek, ha magyarázatunkban abból indulunk ki, hogy mindvégig a mutatószavakban jelentkeztek a legfontosabb újítások. Nem tudnám bizonyítani, de úgy látom, hogy a rámutató, térbeli tájékozódást elősegítő mutatószói szófaj egyébként is ősbibb a fogalmi gondolkodáshoz kapcsolódó nevezőszói szófajnál. Ha pedig ez így lenne, akkor egészen természetes arra következtetni, hogy eme legősibb szófaj differenciálódása is előbb történt meg.

Megállapításaink szerint tehát számos nyelvi tény arra enged következtetni, hogy a mutatószavaknak névmásokra és határozószókra való differenciálódása megelőzte az igék és névszók kialakulását. Miért és hogyan differenciálódhattak a mutatószavak? Abból indulok ki, amit már BALÁZS is leszögezett: a kérdőszavak

vak és mutatószavak (nem akarok névmásokat írni) szoros kapcsolatából, viselkedésük, felépítésük eredeti azonosságából.

Ma a mutató- és kérdőnévmások, a határozószók (*itt, ott*) és kérdőszók (*hol?*) között van egy lényeges különbség: a mutatónévmásoknál és a határozószóknál megvan a közelre és távolra mutató (*ez, az, ilyen, olyan, itt, ott*), a kérdőszóknál nincs meg (*hol?, ki?*). Közismert, hogy a közelre mutató palatális, a távolra mutató pedig veláris hangrendű szavakkal történik a legtöbb uráli nyelvben. Ez a jelenség nem az uráli nyelvek specialitása. WUNDT (Völkerpsychologie I/1, 345) rámutat arra, hogy a névmások ilyenféle megoszlása eléggé általános a különféle nyelvekben.

Van-e okunk föltételezni, hogy a kérdő- és mutatószavak a közelre és távolra mutatóban is megegyeztek valamikor egymással? Bizonyos körülmények arra engednek következtetni, hogy igen. Megfigyelhető ugyanis, hogy az uráli nyelvek többségében a személyre, (dologra) vonatkozó kérdés magas, a helyviszonyra utaló pedig mély hangú kérdőszóval történik: magyar *ki* — *hol*; finn *ken* 'ki' — *kun* 'amikor', *kussa* 'hol', *kusta* 'honnán', *kuhun(ka)* 'hová', *kuinka* 'hogyan' (a mélyhangú szavak a *kun*, *kuinka* kivételével régies és irodalmi nyelvi szavak — v. ö. Nykysuomen sanakirja); észt *kes* 'ki' — *kus* 'hol', *kuhu* 'hová', *kust* 'honnán', *kuidas* 'hogyan', *kunas* 'mikor'; lapp (ITKONEN, Chresth.) *gī, gi* 'wer, welcher' — *gosá* 'wohin', *gost* 'wo, woher', *goggo* 'welchen Weg entlang', *govt* 'wie'; mordvin (PAASONEN, Chresth.) *ki, kije* 'wer' — *koso* 'wo', *kosto* 'woher', *kozo* 'wohin', *kov, koŋ* 'wohin'; cseremis (WICHMANN, Chresth.) *kū, kō, ke* 'wer' — *kuštā* 'wo', *kuškā* 'wohin', (Russko-marijskij slovar) *кушеч* 'откуда', *куше* 'wie', *kunam* 'wann'; votják (FUCHS, Chresth.) *kin* 'wer' — *kijtjn* 'wo', *kijtsi* 'wohin', *kitis* 'woher', *kijzi* 'wie', *ku* 'wann'; zürjén (WICHMANN-UOTILA) *kin, kiñ* 'wer' — *ken* 'wo', *kijše* 'wohin', *kjś* 'woher', *kjdz* 'wie'; vogul (KÁLMÁN, Chresth.) *χōηχα* 'ki' — *χōt* 'hol', *χotal* 'hová', *χotal* 'honnán', *χumle* 'hogyan'; osztják (Terjészkin) *koji* 'кто' — *koṭākā* 'где', *kōlāpa* 'куда', *kōltajnam* 'откуда', *kuntā* 'когда'; nyenyec (Russko-neneckij slovar) *хибя* 'кто' — *хуня', ханя'* 'куда', *хуна, хуняна, ханяна* 'где', *ханяд* 'откуда', *ханзер* 'как'; enyec (CASTRÉN) *sie, sio* (< *kij-) 'wer' — *kū* 'wohin', *kokohone* 'wo', *kudo, kuro, kokohoro* 'woher', *kune* 'wann'; nganaszan (CASTRÉN) *sele* (< *kij-) 'wer' — *kunijān* 'wohin', *kuninu* 'wo', *kunida* 'woher', *kanaŋ* 'wann'; szelkup (CASTRÉN) *kud* 'wer' — *ku, kaind* 'wohin', *kun, kaigan* 'wo, von wo', *kušagan* 'wann'; kamassz (DONNER—JOKI) *šind* (< *kij-) 'wer' — *gijen, kijen, gi'n, gijen, gir* 'wo', *gīre* 'wohin', *gi'i* 'woher', *kade* 'wie', *kuinen* 'wieviel', *kāmēn* 'wann'; kojbál (SPASSKIJ—POTAPOV) *семь* 'кто' — *кудэгань* 'где', *кудырь* 'куда', *кудета (?)* 'откуда', *камень* 'когда'; motorí (SPASSKIJ—POTAPOV) *кымь* 'кто' — *куна* 'где', *кунá* 'куда', *куй* 'откуда', *кагонь* 'когда'.

A felsorolt adatok alapján a kérdőszótövek uráli alakját meglehetősen nagy valószínűséggel a következőképpen rekonstruálhatjuk: pronominalis kérdőszótő:

kš-, adverbális kérdőszót: *kš-*. A vogul és osztják kérdőszók nem illenek be a sorba, mert ott a személyre történő kérdés is mélyhangú szóval történik. De ha a többi nyolc finnugor nyelv. közöttük a magyar alapján az ősi obi-ugorig is *kj-* ~ *kš-* párt teszünk fel, akkor semmiben sem vétünk az összehasonlító nyelvészet játékszabályai ellen. Ugyanez vonatkozik az egy-két problematikus szamojéd szóalakra is.

Egy-két nyelvben a magashangú pronominalis kérdőszó mellett van mélyhangú is: finn *kuka* 'ki', cseremiszi *kudš* 'wer, welcher'. A vogul-osztják viszonyokat talán úgy lehet megmagyarázni, ha fölteszük, hogy ott is volt a 'ki?' jelentésű kérdőszónak mélyhangú párja is, amely idővel kiszorította a magashangút.

Ezeknek az adatoknak az alapján a következő módon kíséreltem meg magyarázatot adni az ősi mutatószói szófaj differenciálódására, a névmások és a határozók (s rajtuk az ősi határozóragok) kialakulására. Valamikor a kérdőszavaknál is meglehetett a közelre és a távolra mutató, viszont nem voltak külön pronominalis és külön adverbális interrogatívumok. Mivel azonban a közelben levő személyek (tárgyak) térbeli helyzete az ember számára általában világos volt, a közelre vonatkozó kérdésekben előtérbe került, majd kizárólagossá lett a kineműség, mineműség tudakolása. A közelre irányuló összetett kérdés átalakult a személyre (dologra) irányuló kérdéssé. Kialakult a kérdő pronomén, rajta a névmásképző, s a reá adott összetett válaszokban a mutató névmás is. A mélyhangú kérdőszó ezzel párhuzamosan adverbális kérdéssé vált, s a válaszokban megjelentek az első határozószók. A kérdésben és a válaszban egyaránt létrejöttek a határozóragok. Ez logikus, hiszen a távoli, sokszor nem is látott, talán éppen keresett személyre, dologra nyilván távolra utaló kérdőszóval kérdeztek. Néha távolra utalásnál is előtérbe kerülhetett a *ki?*, *mi?* problémája, ezt az igényt elégítették ki a szórványosan jelentkező mélyhangú pronominalis kérdőszavak. Az elkülönülést kiváltó, a legfontosabb tényező azonban a közelre vonatkozó kérdőszavak viselkedése volt, amelyek — s ez összhangban van föltevésünkkel — mind névmási jellegűvé váltak, hiszen közelre utalásnál nyilván mindig az illető kiléte volt kérdéses.

SAUVAGEOT „ismertetése” mindezt így adja vissza: „... les formes en voyelle claire ont fini, nous dit-on, par désigner des personnes et les autres des objets ou des êtres extrahumains, etc. L'interrogatif en question aurait comporté un *-n* qui aurait été par la suite interprété comme une désinence indiquant le locatif”.

A „Szamojéd névutók” című rövid írásom vitatott tételeinek ezzel a végére is értünk. Láthattuk, hogy SAUVAGEOT sem azt nem értette meg, amit a *nā-* névutócsalád eredetéről mondtam, sem azt, amit a határozóragok keletkezésével kapcsolatban fölvettem. A fő kérdéseken kívül SAUVAGEOT azonban még néhány mellékes problémához is hozzászólt. Lássuk hát ezeket is!

Kifogásolja a recenzens, (1) hogy paleolingvisztikai fejtegetéseim során összekapcsolom az azonos mássalhangzókat, de más magánhangzókat tartalmazó név-

mástöveket, továbbá (2), hogy az összetett névmások második elemét (képzőjét) azonosítom egyéb névmások első szótagi elemével. Ez a kifogás egészen természetes SAUVAGEOT részéről: ha valaki elvben elutasítja a nyelv őstörténetével való foglalkozást, nyilván nem fog egyetérteni az ott alkalmazott módszerekkel sem. Az általam alkalmazott módszer azonban nem az én találmányom. Több esetben éltek vele már mások is előttem.

Ami SAUVAGEOT első megjegyzését illeti, már csak azért is helyes a ragok névmási eredetét vizsgálva összekapcsolni a magas és mély hangrendű névmáspárokat, mert a primér ragok mai hangalakjából ítélve (pl. finn *-na, -nä; -ta, -tä*) maguk az első ragok is általában két, egy palatális és egy veláris hangrendű, alakban fordultak elő. Magát a magánhangzoharmóniát is uráli eredetűnek tartják, így az első ragok — amennyiben volt magánhangzójuk — már ebből kifolyólag is szükségképpen kétalakúak voltak.

A korábbi módszerektől — ismétlem — semmiben sem tértem el. Ami új és talán szokatlan volt, az az, hogy a föntemplített módszereket a kérdő és mutató névmásokra egyaránt alkalmaztam, holott eddig inkább csak a mutató névmásoknál volt divatban. Hogy ezt miért tettem, azt föntebb már igyekeztem megindokolni. Végezetül még egy idevonatkozó rövid megjegyzés. Hogy a közelre és távolra mutató palatális-veláris szópárokat megelőzte-e egy differenciálatlan jelentésű, egyszerűen csak rámutató szerepű, egységes hangalakú szó, az az adott probléma vizsgálatánál teljesen mellékes. Cikkem egy mondatföredékében ugyanis utaltam arra, hogy ezt elképzelhetőnek tartom. Most sem látom lehetetlennek.

Ami most már SAUVAGEOT második megjegyzését illeti (összetett névmások!), hadd hivatkozzam arra, hogy már BUDENZ is azonosította pl. a cseremis *tudo* 'az', *tide* 'ez' névmások második tagját az első szótagban álló névmástövel. (Ugor Alaktan 289). LEHTISALO (SUST. LXXII, 390) az uráli névmásképzőről írva megjegyzi, hogy vannak esetek, amikor a képzett névmás inkább összetett névmás benyomását kelti. Hasonlóképpen magyarázza FINCZICZKY (NyK. XLVIII, 380) a vog. É. *tati* 'az' stb. névmásokat. Az indoeurópai nyelvekre áttérve utalhatunk BRUGMANN értekezésére (Die Demonstrativpronomina der indogermanischen Sprachen. Lipcse 1904), melyben sehöl sem beszél névmásképzőkröl. Így szerinte a görög *κειγος*, az óizlandi *hinn* és *hánn*, az ír *cian*-félék *-n* eleme „ist kaum zu trennen von dem Jener-Demonstrativum, das im Griechischen durch *ενη* 'der dritte Tag', ursprünglich 'jener Tag', im Germanischen durch ahd. oberd. *ener* 'jener', áisl. *enn, inn* 'der' (ursprünglich 'jener'), ausserhalb dieser Sprachen besonders deutlich durch lit. *añs*, aksl. *onb* 'jener' vertreten ist" (54. l.). Ugyanígy szerinte az ófélnémet *iener* 'jener', továbbá az újfelnémet és svájci *dəna* 'jener' az *-n* névmásnak az **i-*, **io-* és **to-* névmásokhoz való csatlakozásával jött létre. (vö. még BALÁZS. i. m. 89 kk.).

Amikor tehát összetett névmásokat elemeikre bontottam, és az azonos mássalhangzót tartalmazókat egymással összefüggésbe hoztam, semmiféle új módszert nem vezettem be.

Tovább olvasva az ismertetést, a következő kategórikus kijelentést találjuk (240 l.): „Seulement il est manifeste qu'en finnois, *ku-* de *kuka* n'a jamais eu d'-n.” Ez persze teljesen nyilvánvaló egészen addig, amíg elő nem veszünk valami kézikönyvet, mert akkor meglepetéssel látjuk, hogy az, aminek recenzensünk szerint még a múltban sem lett volna szabad léteznie, az a nyelvjárásokban ma is megvan. Elavult szóként benne van a finn nyelv nagy szótárában, a Nykysuomen Sanakirjában is: „*kun*⁺ rel.-pron:n tapan, ilman tempor. vivahdusta; Täällä on yksi herra, *kun* (= joka) haluaisi tavata rovastia”. Nagy névmástanulmányában Ojansuu is részletesen ír róla. (Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia 30–31): „*kuka* pronominin rinnalla on vielä kantasuomessa esiintynyt myös **kun*, resp. **kun̄ka* (tai **kon*, **kon̄ka*), gen. **kunen* (**konen*). Tästä pronominista voi itämerensuom. taholta esittää seuraavat todisteet... 3. Suomen länsimurteissa käytetään laajalta sanaa *kun* (*kon*) relatiivipronominina, kuitenkin ainoastaan yksikön ja monikon nominatiivina.” Meg kell jegyezni, hogy a finn etimológiai szótár is (SKES) s. v. *ku-* azonosnak tartja a *kuka* 'ki?' és a *kun* 'amikor' szavak *ku-* tövét. Tehát a „*ku-* de *kuka*” a SKES. szerint is fölvesz *-n* végződést. De térjünk át a következő „bíráló” észrevételre.

Cikkemben (35. l.) azt is állítottam, hogy az ősi határozószók között a 'honnan?' kérdésre felelők gyakran másodlagosak, amennyiben lativusi vagy locativusi alakból vannak képezve egy ablativusraggal: *be*, *bent*: *bentről*; *le*, *lent*: *lentről* stb. Más nyelvi példákat is hoztam, s azt a következtetést vontam le, hogy a tartam- és vég-határozók a nyelvi fejlődés korai szakaszaiban fontosabbak voltak, mint az előzményhatározók. Azt állítottam, hogy az ablativusból nem jöttek létre másodlagos képződmények. SAUVAGEOT persze mindjárt ellenpéldákkal szolgál: *hazulról*, *alulról*, *felülről*, *belülről*. Csakhogy éppen az alapvető különbséget, a lényegét nem veszi észre, azt tudniillik, hogy én olyan szavakról beszéltem, amelyekben két különböző irányrag tevődik össze, s ezek közül mindig az ablativusi a második, a másodlagos. Az ő példáiban viszont két azonos irányt jelölő (ablativusi) rag kapcsolódik össze, s így adatai semmiképpen nem alkalmasak föltevésem cáfolására. Az lenne a cáfolat, ha ablativusi rag után jönne locativus- vagy lativusrag. Az *alutra*, *felülre*, *hazutra* stb. szavakban -- mint az *alul*, *felül*, *hol?* stb. esetében is -- az *l* locativusi értékben áll.

Az ismertetésnek egy hosszabb szakaszát SAUVAGEOT a magyar *-tól*, *-től* rag etimológiájának szenteli, azzal a bevezetéssel, hogy e rag hagyományos etimológiája ellenvetésre készlet magyarázatommal szemben. Én azonban sehol sem tagadtam, hogy főnevekből névutók, majd határozóragok lehetnek. S a cikkemben kifejtettek is attól még helyesnek bizonyulhatnak, hogy a *-tól*, *-től* ragban egy

'tő' jelentésű főnév rejlik, miképpen azt általában fölteszik. A *tő* főnévvel, ill. a *-tól, -től* raggal kapcsolatban fölvetett ötletemnek egyébként nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget, s ez abból is látható, hogy azt a következő szavakkal vezettem be: „Végezetül egy rövid kitérés”. Ezzel most nem a fölvetett gondolatot akarom visszavonni, hanem csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy a *-tól, -től* rag eredete ebben az összefüggésben nem döntő. Írásom alcíme is ez volt: „A primér ragok eredetének kérdéséhez”. A *-tól, -től* pedig nem primér rag.

Utolsó kifogását SAUVAGEOT „Ce qui est plus irritant” (241. l.) szavakkal vezeti be. Vajon mi irritálhatja annyira a recenzenst? Egy két és fél soros lábjegyzet. Azt véli kiolvasni belőle, hogy véleményem szerint az indoeurópai nyelvek nem tudják kifejezni az ablativusi viszonyítást. „Cáfolatomra” említi a *je viens de Paris*-féle kifejezéseket, ahol a legvilágosabban ki van fejezve az ablativus. Vajon csakugyan nem vette észre a kritikus, hogy a megbírált szerző többször hivatkozik indoeurópai nyelveken írt munkákra, melyeket föltehetőleg olvasott is, s így nyilván tudja, hogy a francia *dé*, az angol *of*, a német *von, aus*, az orosz *om* stb. ablativusi viszonyt fejez ki. De különben magából a lábjegyzetből is világosan kiténik, hogy másról van szó: arról, hogy — szemben pl. az uráli nyelvekkel — az indoeurópai nyelvek az ablativusi viszony jelölésében gyakran körülírásra vannak utalva, pl. francia *sous* 'alá, alatt', de *de dessous* 'alól' stb. S amikor az uralisták azt szokták emlegetni, hogy az uráli nyelvekre jellemző az irányhármasság, akkor alighanem ők is erre gondoltak, s nem arra, hogy azok a nyelvek, amelyekre nem jellemző ez a hármasság, ne tudnák kifejezni valamelyiket a három közül (vö. KLEMM, MNy. XVIII, 14; ZSIRAI, Finnugor rokonságunk 62; FOKOS, Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft 84; RAVILA COLLINDER CompGramm.-jében 247 stb.).

Befejezésül csak annyit szeretnék még megjegyezni, hogy mindig nagy érdeklődéssel olvasom SAUVAGEOT kritikáit, s ilyen irányú tevékenységét nagyon hasznosnak, eredményesnek tartom. A nyelvtudomány széles területeit átfogó kritikusi tevékenységére a problémák alapos értése, világos kifejtése a jellemző. Személyekre való tekintet nélkül — olykor éles bíráló hangon — mutat rá az ismertetett művek vitatható pontjaira. Kár, hogy a paleolingvisztika művelését nem tartja tudományos feladatnak, s hogy ennek következtében ilyen tárgyú kritikái nem mindig adnak reális képet a recenzált írásokról.

„DÉMONSTRATIVE” OU „DÉMONSTRATIVE?”

von

TIBOR MIKOLA

Der Verfasser untersucht den Entstehungsprozess der primären Kasussuffixe aus Demonstrativpronomina und bringt weitere Argumente für seine Hypothese, die er früher in *Néprajz és Nyelvtudomány X* (S. 29-38) dargelegt hat.